

Побажання в мові та мовленні

Надія БАЛАНДИНА

Полтавський державний педагогічний університет
n-balandina@mail.ru

Recibido: diciembre de 2007

Aceptado: enero de 2008

Резюме

У статті розглянуто чеські побажання з погляду прагматичних умов успішності, досліджено функціональний потенціал, особливості мовної репрезентації та національно-культурної специфіки.

Кljučové slová: побажання, пресупозиція, функція, перформатив.

Resumen

La expresión de deseos en la lengua y en el lenguaje

El artículo investiga los deseos expresados en el idioma checo desde el punto de vista de las condiciones pragmáticas de la actividad exitosa. Se estudia el potencial funcional, peculiaridades de la representación lingüística y de la específica nacional cultural.

Palabras clave: deseos, presuposición, función, performativo.

Abstract

Wishes in language and in speech

The article deals with patterns of czech wishes as pragmatic conditions for using them successfully, investigates functional potential, peculiarities of Lingual representation and specificness of national culture.

Key words: wishes, presupposition, function, performative.

Специфіка конвенційної поведінки полягає в тому, що її об'єктом завжди виступає співрозмовник, стосовно якого суспільні норми вимагають поводитися належним чином. Така поведінка вимагає уважності, одним із виявів якої є сприйняття співрозмовника як особистості раціональної і чуттєвої водночас, формування в собі здатності зрозуміти світ його почуттів, можливо, уміння чуттєво пережити цей світ разом. Проникнення в чуттєву

сферу іншого і як наслідок відтворення чогось схожого в собі самому психологи називають співпереживанням¹.

З витоків співпереживання й уважності з'явилося чимало мовних одиниць, в тому числі стереотипних, уживання яких дозволяє виражати однаковий із співрозмовником емоційний стан і тим самим впливати на його почуття, керуючись його ж (співрозмовника) інтересами. Тісно пов'язані з емоційною сферою людини і процесом співпереживання поздоровлення, привітання, побажання, благословення, здравиці, з одного боку, і розради та співчуття, з другого. Ці висловлювання, ґрунтуючись на різних, навіть протилежних базових емоціях радості та печалі, можна вважати антонімічними, спільною ознакою яких є функція підтримки; але якщо поздоровлення, привітання, побажання, благословення, здравиці, висловлюючись в атмосфері радості і задоволення, служать посиленню позитивної емоції, то розрада, співчуття – нейтралізації чи послабленню впливу негативної.

Перше угруповання засвідчує пов'язаність мовленнєвої взаємодії з різними здебільшого приємними і щасливими подіями, успішною діяльністю людини, з почуттям задоволення, можливістю відійти від повсякденних проблем і відчутти комфорт. Ці події можна сприймати як певні рубежі, під час яких (іноді після) можна дещо розслабитися, відчутти полегшення, спокій. Водночас людина не змогла б на повну силу віддатися насолоді радісних почуттів, якби, з одного боку, не поділилася радістю з іншими, а з другого – якби інші не оцінили причини задоволення і тим самим ще раз засвідчили, що життя – не без радості. Варто зазначити і те, що навіть у рутинній діяльності людей трапляються ситуації, від яких залежать наступні дії або навіть майбутнє. Цей бік потреб людини реалізується в побажаннях, які сприяють як посиленню задоволення, так і збільшенню його тривалості в часі.

Партнер по спілкуванню, усвідомлюючи сказане вище і керуючись інтенцією демонстрації розуміння важливості моменту (іноді він сам може бути зацікавленим у подальшому сприятливому перебігу подій) з метою солідаризації, підтримки та сприяння може скористатися спеціально призначеними для цього побажаннями: *Z hloubi duše / Z celého srdce / Srdečně / přeji ti // hodně štěstí / zdaru / radostí / úspěchů / zdraví / životní pohody / všechno nejlepší // brzké uzdravení / šťastnou cestu / hodnou ženu (hodného manžela) / hodně dětí / den plný sluníčka / mnoho úsměvů pro každý den / aby se vám zkouška podařila / abys(te) si pěkně odpočinul / abys(te) se uzdravil / aby vám to manželství vydrželo celý život! Žij blaze!, Bavte se dobře!, Mějte se hezky!, Tak se měj!, Hlavu vzhůru!, At' ti život přináší jen to nejlepší!, (Tak / (Dejbůh)) abyste spolu byli šťastní!, At' máte kopy dětí!, At' se vám daří!, At' neprohrájetel!, Vivat!, At' žije!, Uzdrav se!, Zdrávi došli!* і т. ін. Точніше дані формули можна

¹ СТАРШИНІНА, И. А. (1984): "Общение как деятельность", Общение и культура личности: Сборник статей, Томск., с. 36.

було б назвати *благопобажанням*, як це роблять деякі дослідники², але з огляду на закріплене за словом (чи актом) *побажання* аксіологічного значення зі знаком “плюс”, пор.: ‘přát – означає *chtít, toužit, aby se někomu dostalo něčeho, zprav. dobrého*³, і на загальноприйнятій назву цього висловлювання користуватимемося саме ним.

Не дивно, що саме побажання найчастіше почали звучати в ситуаціях вітання і прощання. У рутинних знаках, що залишилися ключовими моментами спілкування – установа і завершення контакту, – віддзеркалені як рівень соціалізації, так і майбутні стосунки.

Сказане вище дозволяє схарактеризувати пресу позицію (прагматичні умови успішності побажання), головними складниками якої є: а) не тільки наявність двох учасників інтеракції в межах дії вербального сигналу, а й б) приводу – відповідної ситуації, яку ми кваліфікуємо як життєво важливу. Причому може йтися не про якусь глобальну зміну в житті людини, наприклад, ювілей, шлюб, зміна місця проживання чи роботи, народження дітей, подорож, одужання тощо, а й про менш визначні події, іноді навіть буденні – початок робочого дня, складання екзамену, участь у змаганнях, грі, вечірці, відвідині театру, музею і навіть прийом їжі⁴; в) мовець повинен усвідомлювати важливість ситуації для адресата (можливо, і для самого себе), а також його прагнення – некоректним вважається побажання того, у чому немає потреби; г) за умови ширості в мовця виникає зацікавлення в майбутніх позитивних наслідках актуальної ситуації; г) мовець знає, що, за звичаєм, виголошення певного побажання начебто сприяє розвитку подій; д) він виголошує відповідну обставинам формулу. Іноді обставини (привід) знаходять свою вербальну репрезентацію в побажаннях через конкретизацію (*V den // tvých narozenin.../ vaší svatby.../ vaší habilitaci...: V novém roce / V den tvých narozenin přeji ti hodně štěstí, zdaru a úspěchů v práci*) чи абстрактніше, через посилання на обставини, що вимагають сприяння: *Využijeme příležitost..., Při (te) příležitostí..., Je vhodná příležitost / okolnost / situace..., Chci využít / Mám / Naskytl se (mi) / Nenechám si ujít příležitost / okolnost...: Je vhodná příležitost, abych ti popřal den plný sluníčka a mnoho úsměvů pro každý den!*

Говорячи про функціональний потенціал ілокуції зі значенням ‘бажаючи тобі..., хочу, щоб так сталося в майбутньому, і цим самим засвідчую своє сприяння’, варто насамперед виділити головну функцію – вербальне сприяння розвитку ситуації на користь адресата чи обох учасників інтеракції.

² ВАСИЛЕВИЧ, В. (1998): “Благожелания в русском, белорусском и болгарском языках”, *Антропоцентричний підхід у дослідженні мови: Матеріали VII Міжнар. Карських читань.*, Ніжин, с. 193–196.

³ (1998): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, Praha.

⁴ Цим наше розуміння акту відрізняється від його тлумачення А. Вербицькою (ВЕЖБИЦКА, А. [1985]: “Речевые акты”, пер. с англ., *Новое в зарубежной лингвистике*, Москва, с. 272) і М. Я. Гловинською (ГЛОВИНСКАЯ, М. Я. [1993]: “Семантика глаголов речи с точки зрения теории речевых актов”, *Русский язык в его функционировании. Коммуникативно-прагматический аспект*, Москва, с. 211).

Виголошене побажання не може відноситися до минулого, а тільки до актуальної, у крайньому разі недавноминулої ситуації і стосується майбутнього. Функція соціальної солідарності⁵ є частковим виявом головної функції, коли побажання висловлюється на користь обох співбесідників: ‘бажаючи тобі / нам..., хочу, щоб так сталося в майбутньому, і цим засвідчую своє сприяння’. Формально вона виражається в побажанні чогось хорошого не тільки адресатові (Přeji ti / vám / Vám příjemnou zábavu), а й обом комунікантам (Přeji nám příjemnou zábavu). Приклади засвідчують, що в побажаннях реалізується магічна, а в у християнських благословеннях сакральна функція (Žehnám vás, Dávám své požehnání k snátku), яку можна описати так: ‘бажаючи ..., гадаю, що навіть шляхом говоріння цього можна посприяти досягненню бажаного’. Останнім часом у лінгвістичних дослідженнях дедалі поширюється думка про зародження мови і її розвиток у ритуалі⁶: ‘саме ритуал був тим вихідним локусом, де відбувалося становлення мови як знакової системи, у якій передбачається зв’язок означуваного з позначуваним, виражений у звуках’⁷. Імовірно, і побажання зародилися в магії ритуалу, коли прийшло переконання, що слово наділене якщо не силою прямого впливу на світ, то силою сугестії – викликати позитивні емоції і таким чином регулювати поведінку людей. Гедоністична функція ґрунтується на привабливості і задоволенні: ‘бажаючи тобі..., хочу викликати твоє задоволення моїм вербальним сприянням майбутньому розвитку подій’. Щоб викликати задоволення, потрібно знати ціннісні орієнтації адресата.

Задоволення є тим перлокутивним ефектом, до чого прагне мовець, висловлюючи побажання; він “підводить” адресата до розпізнавання свого комунікативного наміру завдяки конвенційному зв’язку між лексичними, граматичними і фонетичними ознаками. Без урахування цього навряд чи можна сподіватися на реалізацію задуманого чи на запланований ефект.

Експліцитним індикатором ілокуції побажання є дієслово *přát*, що має форму перформативу: *Přeji ti všechno nejlepší, Přeji vám hodně úspěchů a žádné ztráty (Fajtl), Přeji Vám // pěkné počasí / aby počasí vám přálo*. Близьким до перформативного, бо дещо втрачає здатність виражати матерію смислу слова-дії є предикат побажання *popřát*, ускладнений суб’єктивними модальностями охоти (*Rád bych vám popřál ...*), зацікавлення (*Chtěl bych ti popřát ...*), дозволу (*Dovolte, abych Vám popřál...*). Незважаючи на специфіку способового вираження дієслова і певного відходу від перформативності, ці речення репрезентують реальну “сцену” з дійовими особами, де мовець (він є суб’єктом речення) виголошує побажання гараздів адресатові-об’єкту. Сам

⁵ Див. про це: КОЧЕРГАН, М. П. (2003): “Мова як символ соціальної солідарності”, *Мовознавство*, №3, с. 3–10.

⁶ МАКОВСКИЙ, М. М. (1997): “Язык – Миф – Культура: Символы жизни и жизнь символов”, *Вопросы языкознания*, №1, с. 73–79; МОНИЧ, Ю. В. (2000): “Амбивалентная функция ритуала в эволюции языковых систем”, *Вопросы языкознания*, №, с. 69–97.

⁷ МАКОВСКИЙ, Зазначена праця, с. 75.

об'єкт побажання може мати форму підрядного речення (aby se vám zkouška podařila, abys(te) si pěkně odpočinul) або його іменної номіналізації у вигляді окремих словоформ (Přeji ti štěstí, zdaru, úspěchů // abys měl štěstí / zdar, úspěch) чи словосполучень або сурядних сполучень слів (Přeji Vám hodnou ženu, štěstí a zdraví // abyste měl hodnou ženu, štěstí a zdraví).

Трапляється, що в ситуації побажання мовець, виражаючи своє ставлення до сказаного, трансформує традиційну форму 2-ї особи адресата в 3-ю особу і тим самим надає висловлюванню описовості й свіжості: Troufám si tvrdit: Naše drahá paní Božena bude žít dlouho-dlouho a dlouho ke ctí a slávě naší vřelě milované vlasti! (Jeřábek). Формальні зсуви (транспозиції) в межах категорії особи і повне розгортання ситуації побажання властиві високій тональності, яка може, не задовольняючись максимальною наближеністю до ситуації, залучати в побажання ще й привід: Dovolte, abych Vám a celé rodině popřál v novém roce jen to nejlepší, hodně úspěchů, zdraví a štěstí.

Однак не всі побажання так точно „фотографічно“ зображають дійсність. Деякі вістря уваги переносять на об'єкт побажання, а пропозиційний зміст самої ситуації лише імплікують: Žij blaze!, Bav se dobře!, Vyspí se dobře, Mějte se rádi a rozumějte si!, Hlavu vzhůru! Їх глибинна структура, відповідно, може бути розгорнута так: (Přeji ti), abys žil blaze / bavil se dobře! Незважаючи на еліптичну формально-синтаксичну структуру, вони зберігають ілокутивну силу побажання за рахунок клішованої стандартної форми й імплікованого смислу, що й дозволяє ідентифікувати ці знаки.

Отже, у масиві побажань з погляду експлікації предикатів можна виділити два структурні різновиди – повні (Přeji ti pevně zdraví), де предикат побажання знаходиться на поверхні, й еліптичні (Abys se uzdravil!, Tak abys vyhrál!, At' vyhraješ!, Příjemný pobyt), де він відсутній. Еліптичні структури з урахуванням наявності в них вторинної, підпорядкованої акту побажання предикації, у свою чергу, поділяються на непередикативні (Hlavu vzhůru!, Příjemnou cestu!) і передикативні (Vyspěte se dobře, Mějte se hezky!). Еліптичні, особливо непередикативні ПК, уживаються здебільшого в неофіційній дружній атмосфері з фамільярною тональністю спілкування, натомість повні передикативні – у нейтральному слововживанні.

Заслуговує на увагу структурно-комунікативна однорідність еліптичних передикативних структур, утворених на основі наказового способу дієслів: Uzdrav se!, Šetři se!, Držte se!, Vrat' te se, Bavte se!, Vyspěte se!, Mějte se!, Rozumějte si!, у тому числі описового імперативу з часткою at': At' jsme mi tady hodní (Jeřábek), At' vyhraješ!, (Tak) at' složíš zkoušku!, At' nenastydneš! Зрідка трапляються побажання з дієсловами бажального способу з часткою kež i bodejt': Kež bychom stále žili tak št'astně!, Bodejt'by zdraví došli!, тому що ці частки переважно “спеціалізуються” на так званих бажальних реченнях (Kež by se matka uzdravila!, Bodejt'by tak bylo zítra pěkně!), комунікативним різновидом яких можна вважати побажання.

Якщо розглядати побажання, що мають форму імперативу, у руслі чеської синтаксичної традиції, яка виділяє чотири модальних типи: розповідний, питальний, бажальний і спонукальний⁸, то їх слід віднести до спонукального модального типу. Не збігаються стосовно обсягів бажальних речень погляди українських і російських мовознавців. Одні не включають побажання в бажальні речення⁹, інші – включають¹⁰.

Г.Флидрова, хоч і звертає увагу на формальну однотипність речень *Возвращайтесь благополучно!* і *Возвращайтесь сейчас же!*, доходить висновку, що визначення модального типу має ґрунтуватися на семантиці предикатів і ролі часток¹¹. При ідентичності форми доведеться шукати глибинні предикати, пор.: *Я вам желаю: возвращайтесь благополучно!* і *Я вам приказываю: возвращайтесь сейчас же!*, але вирішальну роль все ж відіграють обставини спілкування, інтенційний фактор, зокрема комунікативна категорія зацікавленості / незацікавленості адресата в результатах, а також волюнтативності / неволюнтативності та можливості / потрібності дії (стану).

Бажальна модальність ґрунтується на зацікавленості адресата або мовця в результатах, відсутності волюнтативного тиску і можливості дії (стану); натомість спонукальна модальність на зацікавленості мовця або адресата, наявності волюнтативного тиску і потреби в реалізації дії. Водночас в межах бажального типу речень на основі того самого прагматичного фактора варто виділяти тип речень (бажання), де виявляється зацікавленість мовця в реалізації / нереалізації певної дії (стану), і другий тип (побажання), де пропонується певний стан речей (дія) на користь адресата.

Цікавими щодо семантики виявляються і предикати побажань, здебільшого екзистенціональні (*bud'te, mějte se, žijte*) на відміну від дійових предикатів, наприклад *řište, chod'te, poslyšte*, спонукальних конструкцій. Дійову семантику мають переважно предикати висловлювань *Rožehnej tě (ti) Pánbůh, děvenko!* (Toman), *Pánbůh tě provázej!*, *Pomáhej Pán Bůh!*, але, урахувавши вказані вище ознаки, їх навряд чи можна назвати спонукальними висловлюваннями.

Традиційно подане в реченні бажання прийнято поділяти на реальне (*splnitelné*) й нереальне (*nesplnitelné*)¹², та, здається, до побажань, цю диференціацію навряд чи доцільно застосувати, бо бажують здебільшого цілком реальні речі, а от в антонімічному акті – проклятті – трапляються й нереальні побажання: *At' tě trefi šlak!*, *At' na místě propadneš!* Щоправда, побажання *Abyste se uzdravil!* невиліковно хворій людині можна вважати нереальним.

⁸ MRÁZEK, R. (1958): "Syntax přacíh vět v ruštine", *Československá rusistika*, 3, №1, s. 1–18.

⁹ РУСАНОВСКИЙ, В. М., ЖОВТОВИХ, М. А., ГОРОДЕНСКАЯ, Е. Г., ГРИЩЕНКО, А. А. (1986): *Украинская грамматика*, Київ, с. 97–100; (1980): *Русская грамматика*, Москва, с. 105–110.

¹⁰ ЗАГНІТКО, А. П. (1996): *Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс). Навчальний посібник*, у 2 ч., Київ, ч.1, с. 59–61.

¹¹ FLÍDROVÁ, H. (1992): "K stýčné oblasti mezi rozkazovacími a přacími větami", *Opera slavica* II, №2, с. 35.

¹² GREPL, M., KARLÍK, P. (1986): *Skladba spisovné češtiny*, Praha, s. 80–81.

Людина завжди схильна сподіватися на краще, а побажання підтримують цю надію. Прикметним є те, що специфіка аналізованих знаків якраз і полягає в пов'язаності не з минулим, як у подяці чи вибаченні, а з майбутнім, здебільшого з кращим. У деяких побажаннях навіть установлено часові межі. Зокрема, на довготривалі гарні майбутні спрямовані побажання на весіллях (*Aby vám to manželství vydrželo celý život!*, *Abyste spolu byli šťastní až do smrti!*, *At' se máte rádi a žijete ještě sto let!*), у день народження й іменин (*At' vám život přináší jen to nejlepší!*, *At' žiješ ještě sto let / dlouho-dlouho!*), тоді як інші побажання обмежені терміном подорожі, поїздки, прийому їжі, складання іспиту тощо (*Přeji ti šťastnou cestu / den plný sluníčka / mnoho úsměvů pro každý den / dobré chutnání /aby se zkouška podařila*). Акцентуючи увагу на пов'язаності побажань із кращим майбутнім, підкреслимо їх небайдужість до найвагоміших для людини цінностей, зокрема тих, що сприяють виживанню, розмноженню і покращанню її становища як біологічної і соціальної істоти. Але якщо в далекому минулому цьому сприяли магія, різноманітні ритуали, то згодом людина навчилася задовольняти ці потреби більш економним способом – словом.

Тривалий шлях переходу від невербального ритуалу до стереотипного слововживання не призвів до повного зникнення ознак ритуальної ситуації: щоб певне слово “ожило” й набуло сили (вважай, магії), потрібне було обрамлення у формі того самого ритуалу, можливо, дещо осучасненого, який сам по собі, як і сказане заради нього слово, є умовною реакцією на певні події. І, дійсно, побажання має чітко означені елементи ритуалу: по-перше, співвідноситься з конкретною життєво важливою ситуацією (днем народження, весіллям, подорожжю, змаганням тощо), по-друге, пов'язане з мінімально двома її учасниками (мовцем й адресатом), по-третє, перебіг вербальної і невербальної дії відбувається переважно в позиції *face to face*; по-четверте, має конкретну мету, яку партнери по комунікації усвідомлюють й поводяться упорядковано й узгоджено, виправдовуючи комунікативні очікування: одна людина реагує на ситуацію й висловлює побажання, інша, усвідомлюючи мотиви такої поведінки, приймає його і, знаходячись уже під оберегом слова, сподівається на краще майбутнє. В обох сформована установка: а) на дієвість й ефективність слова, б) на вибірковість дії окремих побажань та іноді в) надія на надприродні, переважно божественні сили.

Доказом цього слугують лінгвістичні факти. Так, установка на дієвість й ефективність слова, чи магічну силу, реалізується насамперед за допомогою перформатива *přeji* (поверхневого чи глибинного), який найефективніше формує матерію смислу побажання. Перформативи, будучи практично еквівалентами дії, вчинку, що призводить до певних наслідків, на думку вчених, є продуктивними для зближення з вербальною магією. Виголошуючи перформатив, мовець водночас не описує чи називає, а виконує дію, а особливість магічного обряду – на відміну від звичайної побутової дії –

полягає в його акціональності; „акціональний план магічного обряду... – це дії і вчинки, еквівалентні висловлюванню“¹³.

Установка на вибірковість дії окремих побажань залежить від номінації актуальної ситуації (побажання з приводу дня народження, весілля, іспиту тощо) й об'єкта побажання. У побажаннях цей і досі майже магічний заклик спрямований на об'єктивацію в мовленні низки людських потреб, власне, того, до чого прагне людина. Ми не даремно назвали побажання закликом – імперативна форма багатьох із них сприяє цьому, але вона вже є наслідком, лінгвістичним репрезентантом позалінгвістичного чинника: спробою надати слову в межах ритуалу якомога більше впливової сили.

Фундаментальні дослідження людських потреб наука покликана ще зробити, але основні їх різновиди залишили свої рефлексії в мові. Потреба бути в гарному фізичному стані об'єктивується через такі поняття, як *zdraví, dobré chutnání, pěkně odpočinutí, nenastydnout, uzdravit se, šetřit se, žít sto let, vyspát se dobře*; потреба позитивного психологічного стану – через *šťěstí, radost, št'astná / příjemná cesta, mnoho úsměvů, št'astně se vrátit, bavit se dobře, mít radost, být spokojenější*, потреба в самоствердженні – через *zdar, úspěch, držet se, vyhrát, neprohrát; mít úspěch, držet hlavu vzhůru, aby se zkouška podařila, aby se dařilo, aby to dobře dopadlo*, потреба в родинному щасті, любові та приязні – через *hodná žena, hodný manžel, hodně děti; mít // kopu dětí / se rádi, aby manželství vydrželo celý život, aby spolu byli št'astní*. У мовній картині світу виділено цінності, що є результатом синтезу інших цінностей, тому побажання на зразок *den plný sluníčka, držet se, žít blaze, mít // se hezky / požeňnání Pánaboha, držet hlavu vzhůru, všechno nejlepší, aby život přinášel jen to nejlepší* є універсальними й можуть стосуватися як конкретної потреби, актуальної для певної ситуації, так і їх сукупності.

У мовній репрезентації потреб чимале місце посідають предикати *буття і володіння* (*být i mít*), які представляють два основних способи існування людини і, як зазначає Е. Фромм, перевага одного з них “позначається на різниці в індивідуальних характерах людей і типах соціального характеру”¹⁴. Згідно з мовною репрезентацією цих предикатів у формулах побажання людина *хоче бути* щасливою і здоровою (*Bud' zdrav!*, *Tak Dejbuh abyste spolu byli št'astni až do smrti!*) і *хоче мати* гарних друзів, родину, успіх, любов, радість, достаток (*Z celého srdce přeji vám mít // úspěch / kopu dětí / radost // se rádi!, Mějte se hezky!, At' se máte rádi a žijete ještě sto let!, At' máte kopu dětí!, At' máte úspěch!, At' máte hodných přátel!*). Водночас можна *мати* здоров'я, щастя і все, що дається від Бога: *Dej vám Pánbuh dobré zdraví / štěstí!*

Відомо, що чеська мова надзвичайно багата посесивами і належить до так званої групи *habeo-мов*, що, на відміну від *mihi est-мов*, будують посесивні конструкції на основі зв'язки *mít* і таким чином разом з іншими мовами

¹³ НОВИК, Е.,С. (1995): “Прагматический аспект магических обрядов”, *Лотмановский сборник*, Вып. I., Москва, с. 658–659.

¹⁴ ФРОММ, Э. (1986): *Иметь или быть?*, пер. с англ., Москва, с. 45.

утворюють свій “семантичний усесвіт”, який привертає увагу багатьох учених¹⁵. Уважається, що поширення дієслова *мати* в синтаксичних конструкціях дозволяє виявити ціннісні орієнтації. Так, Е. Фромм вважає, що в ньому віддзеркалюється орієнтація на володіння¹⁶, яка, на думку Я. Гайди, є свідченням особливого виду самотності – відчуження особистості¹⁷.

Незважаючи на те, що чеська мова належить до *habeo*-мов, мовна картина світу побажань репрезентована обома предикатами і таким чином відображає два способи існування людини – буття і володіння, але переважають формули посесивні (володіння). Вочевидь, ця перевага спричинена синтаксичною специфікою мови, яка у функції зв'язки вживає обидва дієслова *být* і *mít*, і світосприйняттям її носіїв. Для людини поняття *існування*, чи *буття*, – складне для розуміння. Значно конкретнішим і ближчим є *володіння*: „щоб жити, ми повинні володіти речами, більш того ми повинні володіти речами, щоб отримувати від них задоволення“¹⁸. Інакше кажучи, наївна мовна картина світу виражає каузальну залежність: щоб *бути*, треба *мати*.

Речами, що приносять задоволення, виступають непередметні поняття, наприклад *mít se hezky / úspěch / radost* /, які можна прирівняти до речей, або, як зазначав Г. Марсель: “Те, що *мається*, дуже чітко є чимось зовнішнім щодо власного “я”¹⁹. Цікаво й те, що в ПК дієслово *mít* виявляє властиву мові непрямолінійність й асистемність. Так, фатична формула *Jak se máš?* разом з відповіддю на неї *Mám se dobře* і побажання *Měj se!*, на наш погляд, виражають семантику *буття* попри те, що формально це посесивні структури.

Оцінні інтенсифікатори й конкретизатори: *mnoho (hodně), příjemný, hodný, dobrý, nejlepší, pěkný, štěstí* разом з об'єктами побажань, представлених у формі речень, словосполучень чи лексем подають мовну картину ідеального світу градуально й відображають основну систему цінностей. Своєрідним засобом виділення цінностей та експресивізації слугують частки *tak, at', už, jen, aby, když*: *Tak abyste spolu byli šťastní!, At' se máte rádi a žijete ještě sto let!, Aby jste měli kopy dětí!, Jen at' se vám daří!* Зрідка таким засобом є *dejbůh*, що походить від акту прохання до Бога: *Dej Bůh (Dejbůh), aby to dobře dopadlo*.

Надія на божественні, надприродні сили залишила свої рефлексії в аналізованих знаках не тільки в десемантизованих зрощеннях, а й у розлогіших сполученнях: *Požehnej tě Pánbůh!, Jen nás Pánbůh chran'!, Pán Bůh nás chran' a neopouštěj!, Bůh žehnej našemu nejmilostivějšímu vévodovi a jeho vznešené rodině! Vivat! (Jirásek)*, які, якщо бути більш точним, зародилися в надрах не магічного, а релігійного ритуалу. Але, як вважають учені, розмежування магічної і релігійної сфер стосується тільки диференціюючих

¹⁵ Див., наприклад: БЕНВЕНИСТ, Э. (1974): *Общая лингвистика*, пер. с фр. под ред. Ю. С. Степанова, Москва; МАРСЕЛЬ, Г. (1998): “Бути і мати”, Возняк Г. *Тексти та переклади*, Харків, с. 435–667.

¹⁶ ФРОММ, Зазначена праця, с. 48–56.

¹⁷ GAJDA, J. (1987): *Samotnosť i kultura*, Warszawa, s. 96–97.

¹⁸ ФРОММ, Зазначена праця, с. 44.

¹⁹ МАРСЕЛЬ, Зазначена праця, с. 575.

їх глибинну мотиваційну суть полюсів, водночас у серединній частині ці сфери суттєво інтерферують²⁰.

У повсякденному житті з атеїзацією суспільства до божества звертаються дедалі менше, та й то люди похилого віку. Установка на вищі сили продовжує діяти тільки в жалобних церемоніях: *Odpust' mu Pánbůh!*, *Bůh mu dej věčnú slávu!* (*Kratochvíl*), *Babičko, dej vám Bůh lehké spočinutí* (*Němcová*). У порівнянні зі світськими релігійні побажання навряд чи можна назвати закличками. На справедливість цих міркувань вказує і структурно-граматична репрезентація – серед них немає висловлювань у формі описового імперативу, типової для закликів. Швидше, це емоційні прохання, так характерні при спілкуванні з Богом.

Побажання в різних ситуаціях, набуваючи нових значень, можуть репрезентувати міжактову варіативність. Про роль побажання у формулах вітання / прощання (*Přeji vám dobrý den!*, *Mnoho štěstí a brzkou shledanou!*) ми вже говорили. Тепер кілька зауваг про такі різновиди побажання, як благословення і тост.

Побажання в особливо значимих й емоційно напружених ситуаціях набуває значення благословення, яке, у свою чергу, має свої мовні й прагматичні особливості. А. Вежбицька вважає, що різниця полягає тільки в тому, що благословення ґрунтується на силі виголошуваних слів, тоді як – побажання – на безсиллі²¹, з чим не можна погодитися, бо обидва акти ґрунтуються на магічному й почасти релігійному світогляді, що є наслідком ототожнення слова і діла. Крім того, обидва своїм семантичним значенням спрямовані на побажання позитивного розв'язання певних життєво важливих майбутніх ситуацій і мають ту саму ілокутивну мету – виразити сприяння і викликати задоволення.

Питання полягає тільки в тому, чим відрізняються ці контексти (чи ритуали). У спробі відповісти на нього потрібно виходити із ситуації. За рівнем важливості, небуденності й емоційної напруженості благословення стоїть вище, тому й тональність благословінь є високою, натомість у побажаннях вона може бути урочистою, нейтральною і фамільярною. Адресат отримує благословення в життєво важливих ситуаціях: перед далекою дорогою, перед початком важливої справи, при одруженні.

Другим чинником є комунікативна роль мовців. Якось Дж. Р. Сьорль, щоб показати вплив статусів на ілокуцію, зазначав: „Якщо генерал просить рядового прибрати в кімнаті, – це, звичайно, команда чи наказ. Якщо ж рядовий просить генерала прибрати в кімнаті, то це може бути порадою, пропозицією чи проханням, – але не наказом чи командою²²”. Аналогічний вплив на ілокуцію має комунікативна роль: якщо в церемонії вінчання священник бажає молодят певних гараздів, – то це благословення (*kněz*

²⁰ МОНИЧ, Зазначена праця, с. 79.

²¹ ВЕЖБИЦКА, Зазначена праця, с. 271.

²² СЕРЛЬ, Дж. Р. (1986): “Что такое речевой акт?”, пер. с англ., *Новое в зарубежной лингвистике*, Вып. 17: *Теория речевых актов*, Москва, с. 175.

žehná), якщо друзі, – побажання (*přátele přeji*). У тій самій ситуації силу благословення має і побажання батьків. Благословення має також виражені ознаки згоди батьків, служителів християнського культу для вступу в шлюб, на розпочинання чогось важливого: *„dát k zahájení ... své požehnání“*.

Оскільки цей акт зародився в надрах не магічного, а релігійного ритуалу (*božího požehnání*), він здебільшого супроводжується невербальним знаком накладенням хреста або / і звертанням до Бога. Мовне вираження благословіння теж має свою специфіку, найчастіше це короткі перформативні формули: *Žehnám vás, Dávám své požehnání k snátku, Požehnej tě Pánbůh, děvečko!* (Томан), які на відміну від побажань не експлікують глобальні для людини цінності у формі об'єкта благословення, а приховують його. Але з підтексту зрозуміло, що йдеться про побажання успіху, щастя, чогось у достатку. Гадаємо, що на ґрунті цього смислу виникли такі усталені сполучення, як *požehnané manželství, p-ná úroda, p-ný stav / věk*.

Тост, здравиця, як і побажання, ґрунтується на тих самих пресупозиціях і може виконувати ті самі функції з одним уточненням – необхідною умовою виголошення тосту є така позалінгвістична ситуація, як застілля. Ритуал застілля є характерною ознакою народного побуту, коли спільний прийом їжі та напоїв покликаний скріпляти зв'язки між людьми, об'єднувати присутніх за столом, попереджати ворожнечу. Тому для слов'янської культурної традиції, і зокрема чеської, до ритуалу застілля надзвичайно уважне ставлення. З часом у ньому багато що змінилося, у тому числі і поняття ввічливості. Раніше за столом значна увага приділялася Богові, щоб представити страви як дари Божі і цим завдячити йому: *Ve jméno Boží, přijijeme si na zdraví, milý Mateji!* (Čech). Тепер релігійний зміст вивітрився і поведінка за столом стала демократичнішою, але залишилася регламентованою: поряд із типовими для застілля припрошуваннями, пропозиціями, подяками, похвалою і компліментами особливе місце посідають тости, здравиці.

За своїми функціональними ознаками вони є побажаннями, які виголошують за столом і супроводжують невербальним знаком – підняттям келиха, іноді вставанням. Власне, виголошення тосту можна вважати вербальним акомпанементом до ритуалу застілля, що органічно вплітається в інші знакові дії, які, на відміну від побутових дій, завжди інформативні, спрямовані на те, щоб впливати на ту чи іншу особу, подію, факт.

Сучасна чеська культурна парадигма має своє представлення про етикетність вербальної і невербальної поведінки при виголошенні тосту. По-перше, чеські тости у своїй основі більш клішовані порівняно, скажімо, з українськими: *Dovolte, abych // připil na.../ pronesl připítek; Dovolte připít // na naše přátelství / na bratrství / na vaše zdraví / na naše šťastné shledání / na zdar / šťastnou cestu / slávu naše milované vlasti!, Chci // pronést slavnostní připítek / připít na..., Napijeme se na přátelství / na vaše zdraví!, Připijeme si na naše šťastné shledání / na štěstí, Na naše štěstí!, Na zdraví! At' slouží ke zdraví!, Na štěstí snoubencu!, Na krásu nevěsty!, Na lásku!, Tak ahoj / nazdar!*, але це не означає, що під час застілля вживаються тільки ці коротенькі вирази з

типovým для дієслова *připít* прийменниковим керуванням: *připít na naše přátelství / na bratství / na vaše zdraví*. В урочистих ситуаціях тостами стають імпровізовані чи підготовлені наперед виступи. Але й тут тост повинен бути стислим, актуальним і цікавим. Тому зголошуються виголошувати тости не тільки ті, хто має на це право за своїм статусом, роллю чи віком, а й ті, хто вміє захопити й утримати увагу.

Неклішовані тости часто стають зразками красномовства, прикладом якого може бути промова Р. Якобсона 19 вересня 1969 року під час підведення підсумків Костянтинівського симпозиуму. Тост так і називається – “*Přípitek české zemi a lidu*”: (...) *Připíjím na krásu české země, která mě uchvátíla už skoro před padesáti lety a kterou jsem si mohl znovu připomenout a oživit právě dnes. Ale nejde jen o krásu přírody, ale i o velikou morální krásu lidí, kteří v této podivuhodné zemi žijí. (...) Chtěl bych pozdravit zemi, kde kultura je domovem víc než kdekoli jinde, zemi, která má to, s čím jsem se ještě nikde jinde ne setkal, zemi, v níž obrouská většina lidí samostatně přemýšlí a jen nepatrná hrstka toho není schopna, zatímco jinde je tomu bohužel dosud stále ještě naopak. (...)*. Як засвідчує приклад, тканина навіть творчих тостів не позбавлена стереотипів.

Другою особливістю чеського тосту є невербальна поведінка, яка залишила мовний рефлекс у мові. По-чеськи тост означає *přípitek*, виголошувати тост – *připít*, тобто ‘*trochu se napít ve společnosti (alkoholického paroje)*’²³. Форма *Napíjeme se na...*, що не включає сему ‘*trochu*’, уживається рідше. Тому після виголошення тосту нормативним є трохи надпити, а не випити келих, звичайно, якщо не поставлена наперед умова випити до дна.

Тости можуть поставати в оточенні лінійного контексту: звертань (Tak na všecko, Blanko, na všecko (Loukotková)), подяк за гостину (Dekuji za pohostinství a chci připít na vaše zdraví), увічливих прохань про дозвіл на право голосу (Drazí přátelé, paní a pánové, dovolte připojit pár slov k tomu, co řekli oba moji staří přátelé (Jakobson)), вибачень, різноманітних оцінок, анекдотів тощо. Щоправда, вирази *Dovolte //, abych připil na... / připít na ...*, а також *Rád bych připil na...*, *Chtěl bych připít na ...* з огляду на їх формальність (прохання про дозвіл, вираження емоційного і ментального стану) можна вважати метатекстовими операторами, які виконують функцію риторичного прийому з метою встановлення контакту і підготовки слухача до основної думки, а також формування етикетної рамки ввічливості (термін Н. І. Формановської), призначеної продемонструвати ілюзорну залежність мовця від адресата.

Типовою реакцією на побажання, благословення й іноді на тост (особливо, коли йдеться про тост на честь співрозмовника) є подяка, можливе також побажання у відповідь або висловлювання *Já vám přeji tožež*. Люди старшого віку можуть вживати вирази *Dej to Bůh / Dejbůh*. На побажання *Dobrou chut’!* відповідають подякою або виразом *Napodobně*. Цікавою є відповідь *Já v to doufám*, яка засвідчує пов’язаність ритуалу з кращим майбутнім.

²³ (1998): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, Praha, s. 336.

Оскільки побажання, благословення і тости виголошуються переважно в ситуації face to face, то додатковими сигналами слугують такі невербальні знаки, як міміка, інтонація, жести і навіть речі, які іноді дають у дарунок і водночас наділяють їх ознаками символу. Коли порівнювати паралінгвальний супровід побажання і тосту, з одного боку, і благословення, з другого, то останній акт, що постав у надрах релігійного ритуалу, характеризується стриманістю в усьому – міміці, жестах, інтонації, натомість перші акти дозволяють поводитися розкутіше. Особливо в них важить усмішка, яка, маючи безліч різновидів, у даному випадку, як і слово, повинна нести – зичити – добро (саме цю суть найкраще передають українське і російське словосполучення: (укр.) *добро-зичлива усмішка* і (рос.) *добро-желательная улыбка* (дефісне написання наше – Н. Б.)); чеська мова для позначення доброзичливої усмішки вживає вираз *laskavý úsměv*. Доброзичлива усмішка, як зазначав І. О. Ільїн, „переносить акцент на ставлення до іншого“, ураховує „тебе“, ближнього²⁴.

Сучасна чеська мова має значну кількість стереотипних одиниць²⁵, до яких входять і побажання. На стереотипність вказує стандартність форми з передбачуваним лексичним складом і граматичним значенням, відтворюваність у певних контекстах, автосемантичність і здатність вступати в системні синтагматичні та парадигматичні відношення. Комунікативна природа цих знаків ґрунтується на передбачуваності їх вживання з метою формування між співрозмовниками атмосфери ввічливості і взаєморозуміння. Інваріантне значення мовних стереотипів пов'язане із ситуаціями, які їх „породили“, „увели“ в лінгвістичний ужиток і при цьому маніфестуються ними.

---

²⁴ ІЛЬІН, И. А. (1994–1995): *Собрание сочинений*, в 10 т., Москва, Т. 3, 1994, с. 152.

²⁵ Див. про це, напр.: БАЛАНДИНА, Н. Ф. (2002): *Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті*, Київ.